

Konrad Meus

Uniwersytet Komisji Edukacji Narodowej w Krakowie

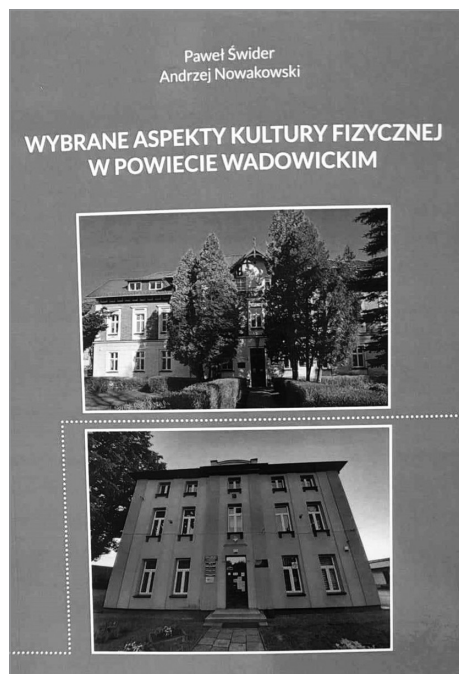
Instytut Historii i Archiwistyki

ORCID: 0000-0002-6865-2174

Paweł Świder, Andrzej Nowakowski,
Wybrane aspekty kultury fizycznej w powiecie wadowickim

wyd. Biblos, Tarnów 2024, ss. 217 [recenzja]

W roku 2024 na rynku wydawniczym pojawiła się książka Andrzeja Nowakowskiego oraz Pawła Świdra poświęcona *Wybrany aspektom kultury fizycznej w powiecie wadowickim*. Książka ta stanowi kolejną już pozycję bibliograficzną, w której powstanie zaangażował się Andrzej Nowakowski – wieloletni mieszkaniec Wadowic, wykładowca akademicki, badacz historii, ale przede wszystkim wielki popularyzator wiedzy na temat Małopolski, ze szczególnym uwzględnieniem szeroko rozumianej ziemi wadowickiej. Jego dorobek naukowy obejmuje obecnie blisko 300 publikacji – artykułów i monografii autorskich oraz współautorskich. Ponadto w dorobku tym znajduje się kilka redakcji monografii zbiorowych poświęconych Wadowicom. Niektóre ze wspomnianych pozycji naukowych do dzisiaj stanowią fundament dla badaczy młodszego pokolenia

zajmujących się naukowo dziejami regionu Wadowic i okolic¹. Mieszkańcom gminy Spytkowice Andrzej Nowakowski może kojarzyć się przede wszystkim z wydaną w 2023 roku książką opisującą dzieje stacji kolejowej w Spytkowicach oraz linii kolejowej nr 94 łączącej Kraków Płaszów z Oświęcimiem². Stąd też cieszy fakt, że nowa pozycja jego współautorstwa ujrzała światło dzienne, wzmacniając stan wiedzy na temat historii tradycji sportowych (ale też patriotycznych) w powiecie wadowickim w jego obecnych granicach. W tym miejscu należy kilka słów wspomnieć o drugim z autorów. Paweł Świder, gdyż o nim mowa, to naukowiec młodszego pokolenia, związany zawodowo z Uniwersytetem Rzeszowskim. Wspecjalizował się w badaniu historii sportu, zarówno w ujęciu globalnym (historia sportów i sztuk walki), jak i regionalnym (dzieje turystyki i sportu w Galicji oraz na Podkarpaciu)³. Połączenie warsztatu obu autorów, w tym wiedzy i doświadczenia badawczego Andrzeja Nowakowskiego oraz świeżego spojrzenia na problematykę sportu w jego współczesnym wymiarze, będącego pokłosiem badań Pawła Świdra, przyniosło zadowalające efekty. Efekty, które możemy obserwować na kartach przedmiotowego wydawnictwa.

¹ Zob. m.in.: A. Nowakowski, *Z dziejów miasta i parafii Wadowice. Szkic historyczno-prawny*, seria: „Textus et Studia – Pontificia Academia Theologica Cracoviensis. Facultas Historica”, vol. 3, Kraków 1985; *Królewskie wolne miasto Wadowice. Studia z dziejów i ustroju miasta*, red. A. Nowakowski, Warszawa 1994; H. Kulbacka, A. Nowakowski, *Trzydziestolecie Ogniska TKKF „Leskowiec” w Wadowicach 1966-1996*, Wadowice 1997; *Wadowice. Studia z dziejów miasta*, red. E. Kotowiecki, A. Nowakowski, G. Studnicki, Wadowice 1997; A. Nowakowski, A. Ormanty, *Z dziejów wadowickiej kolei (1887-1999)*, Wadowice 1999; *Szkice z dziejów wadowickiego i beskidzkiego „Sokoła”*. In memoriam Doctoris Bronisław Czapik (1939-1996), red. A. Nowakowski, Wadowice 2001; A. Nowakowski, *Kolarstwo szosowe na ziemi wadowickiej. Na 120-lecie kolarstwa w Polsce (1886-2006)*, Wadowice 2006; idem, *Zarys dziejów „Sokoła” w Andrychowie i Choczni*, Wadowice 2007; idem, „Sokół” w Wadowicach w latach 1918-1949 (zarys dziejów), Wadowice 2009; A. Nowakowski, K. Koźbiał, *Szkoła w Ponikwi z perspektywy istnienia placówki oświatowej (1885-2010)*, Wadowice 2010; idem, *Dzieje szkoły w Choczni Dolnej. W stulecie zbudowania szkoły (1911-2011)*, Rzeszów 2011; A. Nowakowski, *Tragedia barwałdzka, 24 listopada 1944 roku. Relacje naocznych świadków*, Wadowice 2008 i następne wydania; A. Nowakowski, K. Meus, Jarosławice. Historia – parafia – szkoła. W 700. rocznicę Jarosławic (1312-2012), Rzeszów 2013; *Szkice z dziejów sportu w Wadowicach i ziemi wadowickiej. Na 130-lecie sportu w ziemi wadowickiej (1887-2017) i 400-lecie założenia Kalwarii Zebrzydowskiej (1617-2017)*, red. nauk. J. Kulpiński, A. Nowakowski, Rzeszów 2017; A. Nowakowski, *Wadowice w latach 1945-1990. Przyczynek do najnowszej historii miasta*, Rzeszów 2018; M. Janusz, A. Nowakowski, M. Obodyński, *Szkoła i sport w Kleczy Dolnej (1888-2018). Przeszłość i dzień dzisiejszy*, Tomice 2018; A. Nowakowski, *Babica. Dzieje szkoły na tle dziejów wsi. Od schyłku średniowiecza po rok 2017*, Rzeszów 2018; M. Janusz, M. Malec, A. Nowakowski, *Szkoła w Wysokiej koło Wadowic (1894-2019)*, Rzeszów 2019.

² A. Nowakowski, *Zarys dziejów stacji kolejowej w Spytkowicach. Na 140-lecie kolei (1884-2024) i 125-lecie stacji (1899-2024)*, Rzeszów 2023.

³ Zob. m.in.: P. Świder, M. Obodyński, *Walory turystyczne Krosna i okolic*, w: *Z tradycji turystyki i sportu na Podkarpaciu*, seria: „Prace Naukowo-Dydaktyczne Państwowej Wyższej Szkoły Zawodowej w Krośnie”, z. 16, red. S. Zaborniak, Krosno 2005, s. 76-86; S. Zaborniak, P. Świder, *Z działalności Polskiego Towarzystwa Turystyczno-Krajoznawczego w województwie krośnieńskim w latach 1975-1989*, w: *Studia i szkice z dziejów turystyki na Podkarpaciu*, seria: „Prace Naukowo-Dydaktyczne Państwowej Wyższej Szkoły Zawodowej w Krośnie”, z. 23, red. S. Zaborniak, Krosno 2006, s. 86-102; idem, *Rozwój kolarstwa w działalności Towarzystwa Gimnastycznego „Sokół” we Lwowie (1867-1914)*, w: *Z tradycji kolarstwa na ziemiach polskich w Galicji i na Podkarpaciu (1867-2007)*. W 140. rocznicę kolarstwa w Polsce, red. K. Obodyński, S. Zaborniak, Rzeszów 2007, s. 71-76; K. Dudzińska, E. Wilczyńska, P. Świder, J. Herbert, *Hunting Tourism Based on the Example of Hunter from Podkarpackie Voivodeship*, „Scientific Review of Physical Culture” 2019, vol. 9, no. 4, s. 35-44.

Recenzowana książka stanowi dzieło kompletne, w którym w umiejętny sposób dokonano zestawienia tradycji historycznych oraz aspektów współczesnych oscylujących wokół tytułowego zagadnienia kultury fizycznej w powiecie wadowickim. Temu podziałowi odpowiada zasadniczy konstrukt książki, podzielonej na dwie obszerne części, które zatytułowano odpowiednio: *Współczesny ruch sokoli w powiecie wadowickim* oraz *Wybrane problemy aktywności ruchowej uczniów powiatu wadowickiego*. Część pierwsza składa się z czterech rozdziałów. Każdy z nich jest samodzielną opowieścią o działalności gniazd sokolich w: Wadowicach, Andrychowie, Kalwarii Zebrzydowskiej oraz Choczni. Zaproponowana struktura tej części opiera się na układzie geograficznym, co ma uzasadnienie, uwzględniając fakt, że wydawnictwo adresowane jest do szerokiego spektrum odbiorców. W obrębie każdego z rozdziałów autorzy pokusili się o przedstawienie dziejów poszczególnych „sokolni”, od momentu ich założenia w okresie galicyjskim, przez likwidację lokalnych struktur Towarzystwa po drugiej wojnie światowej, a skończywszy na opisanu prób (udanych oraz niezrealizowanych) jego reaktywacji po 1989 r. W mojej opinii ta część jest niezwykle interesująca. Z jednej strony czytelnik otrzymuje kompendium wiedzy na temat ruchu sokolego w powiecie wadowickim w czasie największego zainteresowania tą ideą, a więc w latach poprzedzających wybuch Wielkiej Wojny i tuż po niej, z drugiej – poznaje losy tej wyjątkowej organizacji w okresie po drugiej wojnie światowej i współcześnie. Zabieg zastosowany przez autorów ma nie tylko charakter poznawczy, ale przede wszystkim zaznajamia czytelnika ze złożoną historią ruchu sokolego w Polsce poprzez wybrane studia przypadków. Za dość istotny mankament tej części książki należy uznać fakt przyjęcia przez autorów w odniesieniu do okresu galicyjskiego kryterium geograficznego opartego na obecnych granicach powiatu wadowickiego. Zgodnie z przyjętymi zasadami optymalne byłoby opisanie losów „gniazd” sokolich w powiecie wadowickim w jego historycznych granicach, a więc obejmując badaniami także miasto Zator wraz z przyległościami⁴. Uwaga ta ma o tyle merytoryczne uzasadnienie, że Zator do 1910 r. współtworzył powiat wadowicki⁵ i właśnie w tym mieście już w lutym 1906 r. nastąpiła rejestracja struktur Polskiego Towarzystwa Gimnastycznego (PTG) „Sokół”⁶, na czele których stanęli burmistrz Józef

⁴ Por. *Gemeindelexikon der im Reichsrath vertretenen Königreiche und Länder, bearbeitet auf Grund der Ergebnisse der Volkszählung vom 31. Dezember 1900, XII. Galizien*, Wien 1907, s. 740, 742; *Allgemeines Verzeichnis der Ortsgemeinden und Ortschaften Österreichs nach den Ergebnissen der Volkszählung vom 31. Dezember 1910*, Wien 1915, s. 362.

⁵ Utworzenie powiatu oświęcimskiego nastąpiło na mocy decyzji cesarza Franciszka Józefa I Habsburga z 24 maja 1910 r., przy aprobachie C.k. Ministerstwa Spraw Wewnętrznych z dnia 31 maja 1910 r. Nowy powiat pojawił się na mapie administracyjnej Galicji 1 lipca tamtego roku. Zob. Obwieszczenie Ministra Spraw Wewnętrznych z dnia 31 maja 1910, dotyczące utworzenia nowego starostwa w Galicji z siedzibą urzędową w Oświęcimiu, w: *Dziennik Ustaw Państwa*, 1910, cz. XLI, poz. 110, s. 181.

⁶ Zatorskie gniazdo Polskiego Towarzystwa Gimnastycznego „Sokół” zostało zarejestrowane we Lwowie w dniu 11 lutego 1906 r. W pierwszym okresie działalności cieszyło się ono niewątpliwą popularnością, czego dowodzi fakt przystąpienia do niego 60 członków. Centralne Państwowe Archiwum Historyczne

Tarchalski, aptekarz Józef Nowak, a także nauczyciele Michał Baścik oraz Wincenty Mucha⁷.

Druga część książki jest próbą przedstawienia współczesnych kwestii związanych z wychowaniem fizycznym, w tym przede wszystkim gimnastyką, będącą niegdyś trzonem aktywności fizycznej realizowanej w PTG „Sokół”. Czytelnik poznaje poziom aktywizacji ruchowej (gimnastyki) uczniów z powiatu wadowickiego z rozróżnieniem na szkolnictwo podstawowe, średnie oraz zawodowe. Autorzy w swoich wywodach skoncentrowali się na wskazaniu mocnych i słabych stron edukacji ruchowej w szkołach powiatu wadowickiego. Muszę przyznać, że z perspektywy historyka ta część jest nieco nużąca, choć uwzględniający specyfikę monografii, jej włączenie do książki ma racjonalne uzasadnienie.

Nieco więcej uwagi należy poświęcić archiwaliom wykorzystanym do przygotowania niniejszej publikacji. Nie jest bowiem tajemnicą, że to właśnie źródła archiwalne stanowią *clou* pracy badawczej historyka. Andrzej Nowakowski oraz Paweł Świder sięgnęli po źródła zdeponowane w państwowym zasobie archiwalnym (Archiwum Narodowe w Krakowie, bielsko-bialski oddział Archiwum Państwowego w Katowicach), w archiwach kościelnych (Archiwum Kurii Metropolitalnej w Krakowie oraz kilka archiwów parafialnych zlokalizowanych na badanym obszarze) czy wreszcie w archiwach zakładowych i składnicach akt prowadzonych przez Wadowickie Centrum Kultury, Muzeum Miejskie im. Marcina Wadowity w Wadowicach, a także wybrane placówki szkolne. W odniesieniu do wspomnianych archiwów szkolnych rodzi się uzasadnione pytanie, jaki klucz ich wyboru przyjęli autorzy. Czytając książkę, można odnieść wrażenie, że ich dobór był przypadkowy. W przedstawionych badaniach pominięto także archiwa zagraniczne, w tym głównie Centralne Państwowe Archiwum Historyczne Ukrainy we Lwowie, gdzie znajdują się materiały kluczowe dla właściwego poznaniu ruchu sokolego z terenu powiatu wadowickiego w okresie sprzed pierwszej wojny światowej. Zaznaczę tylko, że do najważniejszych „lwowskich” materiałów należą dokumenty przygotowywane systematycznie przez starostę wadowickiego do wiadomości galicyjskiego Namiestnictwa na temat stowarzyszeń niepolitycznych działających przed pierwszą wojną światową na obszarze ówczesnego powiatu wadowickiego⁸. Materiały te stanowią podstawowe źródło wiedzy do badania takich organizacji jak PTG „Sokół”. Usprawiedliwieniem dla autorów wobec niewykorzystania zbiorów przechowywanych w zespole Namiestnictwo Galicyjskiego (fond 148) we Lwowie jest fakt wprowadzonych

Ukrainy we Lwowie/Центральний Державний Історичний Архів України у Львові (dalej: CDIAL), fond 146: Namiestnictwo Galicyjskie we Lwowie, opis 25: Departament XIII, sprawa 5884: Wykaz A i B starostwa wadowickiego w sprawie stowarzyszeń niepolitycznych istniejących w roku 1910, k. 7.

⁷ M. Fila, *Sokoły, skauci i strzelcy ziemi zatorskiej na drodze do niepodległości*, „Małopolska: Regiony, Regionalizmy, Małe Ojczyzny” 2018, t. 20, s. 248.

⁸ CDIAL, fond 146, opis 25, sprawa 5884, k. 3–9.

ograniczeń (choć niecałkowitego wyłączenia z udostępniania) w użytkowaniu ukraińskich archiwów w związku z sytuacją geopolityczną i trwającą wojną ukraińsko-rosyjską.

Niewątpliwym atutem recenzowanego wydawnictwa są źródła wywołane z pamięci ludzkiej, uzyskane za pomocą wywiadu oraz relacji pisemnych (w monografii wykorzystano ich aż 14). Stanowią one wartość dodaną książki, głównie za sprawą unikatowości oraz oryginalności informacji zdobytych w ten sposób. I choć należy mieć świadomość niedoskonałości badań opartych na *oral history*, to nie zmienia to faktu, że tzw. historia mówiona odgrywa coraz większą rolę w badaniach prowadzonych przez historyków dziejów najnowszych.

Ostatnim akcentem, na który chciałbym zwrócić uwagę, są elementy warsztatu badawczego historyka. Niestety odnotowałem, że niektóre ze sporządzonych odnośników źródłowych są niekompletne. Niekompletność ta spowodowana jest niewłaściwie użytymi sygnaturami przywołanych w tekście archiwaliów. Dla przykładu autorzy odwołują się w swoich badaniach do zespołu zatytułowanego „Komenda Powiatowa Policji Państwowej w Wadowicach”, który jest zlokalizowanych w Archiwum Narodowym w Krakowie. Zespół ten składa się z siedmiu jednostek archiwalnych, jednakże zastosowany zapis w monografii uniemożliwia zlokalizowanie odpowiedniego źródła poprzez brak określenia numeracji sprawy (jednostki)⁹. Przy innych archiwaliach nie występują już podobne błędy warsztatowe, stąd te drobne mankamenty nie rzutują na całościową ocenę skądinąd wartościowej przecież książki.

Puentując, książka pt. *Wybrane aspekty kultury fizycznej w powiecie wadowickim* autorstwa Andrzeja Nowakowskiego oraz Pawła Świdra nie tylko poszerza, ale przede wszystkim porządkuje stan wiedzy na temat dziejów ruchu sokolego w powiecie wadowickim od jego zarania do współczesności. Z perspektywy historyka zajmującego się tematyką regionów i dziejami społeczno-gospodarczymi Galicji to właśnie część pierwsza (historyczna) stanowi kluczowy element recenzowanej monografii. Ze względu na brak kompetencji nie mogę dokonać obiektywnej oceny części drugiej, poświęconej współczesnemu wychowaniu fizycznemu dzieci i młodzieży w szkołach powiatu wadowickiego. Jednakże należy stwierdzić, że próba przybliżenia obecnie podejmowanych działań mających na celu krzewienie gimnastyki jest ciekawym zabiegiem, pozwalającym zrozumieć, w jaki sposób odbywała się promocja gimnastyki w XIX i XX w., a jak wygląda to już w wolnej Polsce, 35 lat po zmianach prawno-ustrojowych. Omawianą pozycję z pełną stanowczością można polecić

⁹ Zob. P. Świder, A. Nowakowski, *Wybrane aspekty kultury fizycznej w powiecie wadowickim*, Tarnów 2024, s. 24, przyp. 20. Na podstawie zamieszczonych treści, wnioskuję, że autorzy odwołują się do jednostki przechowywanej w Archiwum Narodowym w Krakowie o sygn. 29/266/7 pt. Akta tajne i akta działu politycznego [sprawy szpiegostwa; informacje o działalności organizacji i partii politycznych w powiecie; sprawozdania z ruchu zawodowego, politycznego i społecznego i inne].

pasjonatom dziejów ziemi wadowickiej, jak również miłośnikom historii sportu w ogóle. Dla profesjonalnych badaczy, znających bardzo bogaty dorobek Andrzeja Nowakowskiego odnośnie do losów PTG „Sokół”, książka ta nie wnosi nowych ustaleń badawczych. W tym kontekście należy ją traktować jako syntezę dotychczasowego dorobku tego zasłużonego dla Wadowic i powiatu wadowickiego historyka.

Bibliografia

Źródła archiwalne:

Archiwum Narodowe w Krakowie, sygn. 29/266/7, Akta tajne i akta działu politycznego [sprawy szpiegostwa; informacje o działalności organizacji i partii politycznych w powiecie; sprawozdania z ruchu zawodowego, politycznego i społecznego i inne].

Centralne Państwowe Archiwum Historyczne Ukrainy we Lwowie/Центральний Державний Історичний Архів України у Львові, fond 146: Namiestnictwo Galicyjskie we Lwowie, opis 25: Departament XIII, sprawa 5884: Wykaz A i B starostwa wadowickiego w sprawie stowarzyszeń niepolitycznych istniejących w roku 1910.

Źródła drukowane:

Allgemeines Verzeichnis der Ortsgemeinden und Ortschaften Österreichs nach den Ergebnissen der Volkszählung vom 31. Dezember 1910, Wien 1915.

Obwieszczenie Ministra spraw wewnętrznych z dnia 31 maja 1910, dotyczące utworzenia nowego starostwa w Galicyi z siedzibą urzędową w Oświęcimiu, Dziennik Ustaw Państwa, 1910, cz. XLI, poz. 110.

Opracowania:

Dudzińska K., Wilczyńska E., Świder P., Herbert J., *Hunting Tourism Based on the Example of Hunter from Podkarpackie Voivodeship*, „Scientific Review of Physical Culture” 2019, vol. 9, no. 4.

Fila M., *Sokoły, skauci i strzelcy ziemi zatorskiej na drodze do niepodległości*, „Małopolska: Regiony, Regionalizmy, Małe Ojczyzny” 2018, t. 20.

Gemeindelexikon der im Reichsrat vertretenen Königreiche und Länder, bearbeitet auf Grund der Ergebnisse der Volkszählung vom 31. Dezember 1900, XII. Galizien, Wien 1907.

Janusz M., Malec M., Nowakowski A., *Szkoła w Wysokiej koło Wadowic (1894-2019)*, Rzeszów 2019.

Janusz M., Nowakowski A., Obodyński M., *Szkoła i sport w Kleczy Dolnej (1888-2018). Przeszłość i dzień dzisiejszy*, Tomice 2018.

Królewskie wolne miasto Wadowice. Studia z dziejów i ustroju miasta, red. A. Nowakowski, Warszawa 1994.

Kulbacka H., Nowakowski A., *Trzydziestolecie Ogniska TKKF „Leskowiec” w Wadowicach 1966-1996*, Wadowice 1997.

- Nowakowski A., *Babica. Dzieje szkoły na tle dziejów wsi. Od schyłku średniowiecza po rok 2017*, Rzeszów 2018.
- Nowakowski A., *Kolarstwo szosowe na ziemi wadowickiej. Na 120-lecie kolarstwa w Polsce (1886-2006)*, Wadowice 2006.
- Nowakowski A., „Sokół” w Wadowicach w latach 1918-1949 (zarys dziejów), Wadowice 2009.
- Nowakowski A., *Tragedia barwałdzka, 24 listopada 1944 roku. Relacje naocznych świadków*, Wadowice 2008 i następne wydania.
- Nowakowski A., *Wadowice w latach 1945-1990. Przyczynek do najnowszej historii miasta*, Rzeszów 2018.
- Nowakowski A., *Z dziejów miasta i parafii Wadowice. Szkic historyczno-prawny*, seria: „Textus et Studia – Pontificia Academia Theologica Cracoviensis. Facultas Historica”, vol. 3, Kraków 1985.
- Nowakowski A., *Zarys dziejów „Sokoła” w Andrychowie i Choczni*, Wadowice 2007.
- Nowakowski A., *Zarys dziejów stacji kolejowej w Spytkowicach. Na 140-lecie kolei (1884-2024) i 125-lecie stacji (1899-2024)*, Rzeszów 2023.
- Nowakowski A., Koźbiał K., *Dzieje szkoły w Choczni Dolnej. W stulecie zbudowania szkoły (1911-2011)*, Rzeszów 2011.
- Nowakowski A., Koźbiał K., *Szkoła w Ponikwi z perspektywy istnienia placówki oświatowej (1885-2010)*, Wadowice 2010.
- Nowakowski A., Meus K., *Jaroszowice. Historia – parafia – szkoła. W 700. rocznicę Jaroszowic (1312-2012)*, Rzeszów 2013.
- Nowakowski A., Ormanty A., *Z dziejów wadowickiej kolei (1887-1999)*, Wadowice 1999.
- Szkice z dziejów sportu w Wadowicach i ziemi wadowickiej. Na 130-lecie sportu w ziemi wadowickiej (1887-2017) i 400-lecie założenia Kalwarii Zebrzydowskiej (1617-2017)*, red. nauk. J. Kulpiński, A. Nowakowski, Rzeszów 2017.
- Szkice z dziejów wadowickiego i beskidzkiego „Sokoła”. In memoriam Doctoris Bronisław Czapik (1939-1996)*, red. A. Nowakowski, Wadowice 2001.
- Świder P., Nowakowski A., *Wybrane aspekty kultury fizycznej w powiecie wadowickim*, Tarnów 2024.
- Świder P., Obodyński M., *Walory turystyczne Krosna i okolic*, w: *Z tradycji turystyki i sportu na Podkarpaciu*, seria: „Prace Naukowo-Dydaktyczne Państwowej Wyższej Szkoły Zawodowej w Krośnie”, z. 16, red. S. Zaborniak, Krosno 2005.
- Świder P., Zaborniak S., *Rozwój kolarstwa w działalności Towarzystwa Gimnastycznego „Sokół” we Lwowie (1867-1914)*, w: *Z tradycji kolarstwa na ziemiach polskich w Galicji i na Podkarpaciu (1867-2007). W 140. rocznicę kolarstwa w Polsce*, red. K. Obodyński, S. Zaborniak, Rzeszów 2007.
- Wadowice. Studia z dziejów miasta*, red. E. Kotowiecki, A. Nowakowski, G. Studnicki, Wadowice 1997.
- Zaborniak S., Świder P., *Z działalności Polskiego Towarzystwa Turystyczno-Krajoznawczego w województwie krośnieńskim w latach 1975-1989*, w: *Studia i szkice z dziejów turystyki na Podkarpaciu*, seria: „Prace Naukowo-Dydaktyczne Państwowej Wyższej Szkoły Zawodowej w Krośnie”, z. 23, red. S. Zaborniak, Krosno 2006.